

Gemeente Fijnaart en Heijningen, rapport juni 1990.

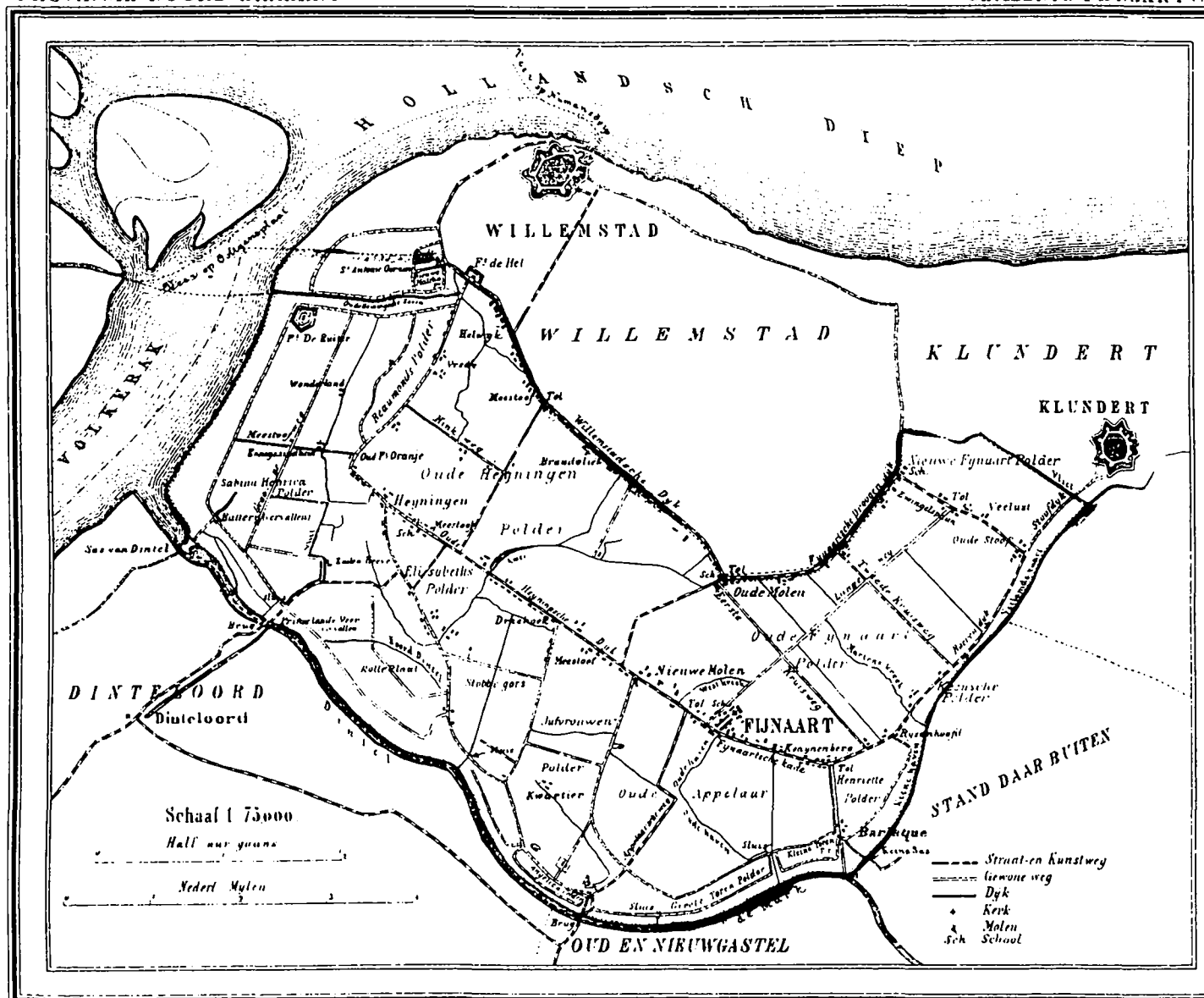
paragraaf 5 de volgende adressen zijn alle rijksmonumenten

Boerendijk	15
Helsedijk	65
Kraaiendijk	12
Kwartiersedijk	21
Slobbegorsdijk	7
Stadsedijk	151

Verder moet Sluisweg Ong. Steiledijk Ong. zijn. Op bladzijde 9 onderliggende kaart bijvoegen.

PROVINCIE NOORD BRABANT

GEMEENTE FIJNAART G.

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE FIJNAART EN HEIJNINGEN

Colofon

Dit rapport is te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie
Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Telefoon: 073-812511.

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Kaart gemeente Fijnaart en Heijningen Schaal 1:75000 uit 1867	8
	Historische karakteristiek van Fijnaart en Heijningen Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	9
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	17
6.	Literatuurlijst	33
7.	Kaart gemeente Fijnaart en Heijningen schaal 1:10.000 (los bijgevoegd)	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Fijnaart en Heijningen maakt deel uit van de serie cultuur-historische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluisen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuur-historisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventariseurs aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in de periode 1987-88 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. De heer J. van Doorn van de plaatselijke heemkundige kring heeft waardevolle aanvullingen gegeven.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, juni 1990.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld. Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

1. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN FIJNAART EN HEIJNINGEN

Landschap

De gemeente omvat de kern Fijnaart, Heijningen, Oudemolen, Nieuwemolen en Zwingelspaan. De zuidgrens met Dinteloord en Oud en Nieuw Gastel wordt gevormd door de Dintel. De oostgrens met Standdaarbuiten en Klundert volgt de Keene Haven en Scheireevliet. De noordgrens met Willemstad volgt de Droge Dijk en de Helse Dijk. De westgrens wordt gevormd door het Volkerak (Midden Hellegat).

De gemeente ligt aan de zuidkant ingesloten tussen bovengenoemde waterlopen, terwijl het grondgebied bovendien doorsneden wordt door enige kreek: de Vleij, Breede Gat, de Noord Dintel en de Amer die in de Dintel uitmonden. Naast deze waterlopen zijn er restanten van twee havens: een ten noorden van fort Sabina "de Heijningse Haven" en de ander de "natuurlijke" Fijnaartse Oude Haven", direct onder de kern Fijnaart.

De gemeente ligt globaal tussen -0,6 (bij Zwingelspaan) en 1,0 meter boven NAP (bij Heijningen). De dijken liggen tussen 6,2 en 3,3 meter boven NAP.

De bodem bestaat uit klei die voor een groot deel in de late middeleeuwen, als gevolg van de St. Elisabethsvloed in 1421, over veen is afgezet. Het gebied raakte toen geheel overstroomd, waarna jonge zeeklei werd afgezet. Tussen 1548 en 1787 werd het grondgebied er gemeente successievelijk bedijkt. Buitendijks ligt tegen de Sabina Henrica Polder, aan het Volkerak een schorrengebied.

Het landschap in de gemeente valt uiteen in de volgende elementen:

- a. De bebouwde kommen van Fijnaart, Heijningen, Oudemolen en Zwingelspaan.
 - b. De polders met een regelmatige verkaveling en ringdijken grotendeels in gebruik als akkergebied, hier en daar afgewisseld met weiland en boomgaarden.
 - c. Het buitendijkse schorrengebied aan het Volkerak.
 - d. De buitendijkse op- en of aanwassen aan de noordelijke over van de Dintel.
- Het oorspronkelijke ruimtelijke patroon is nog steeds aanwezig, zij het dat het nu doorsneden wordt door de Zoomweg (Rotterdam-Antwerpen) en Rijksweg 59 met bijbehorende kunstwerken en steile taluds.

Nederzettingen

Het grondgebied dat nu de gemeente uitmaakt behoorde rond 1250 tot de Heerlijkheid van Breda. Na 1287 valt het uiteen in Land van Bergen op Zoom en het Land van Breda.

In het eerste kwart van de 1e eeuw is er sprake van menselijke activiteit en vestiging in dit gebied. Tijdens de droge seizoenen werden op de schorren schapen gehouden door monniken van de abdij van St. Bernaard (bij Antwerpen). Zij begonnen de gorzen te omdijken (Moerdijk), waarna tursteken en moeren voor de zoutwinning mogelijk werd.

In 1285 moet er al een kleine parochie zijn geweest met mogelijk een eigen kerk. In 1313 heette deze Valkenburg. Waar dit Valkenburg precies heeft gelegen is voorlopig nog een raadsel. Wel wordt de kreek in Oude Heijningse Polder in 1462 "de Valkenborger Amer" genoemd.

Jan Boudewijnsz. en Gereart Willemsz. mogen in 1380 van Jan van Polanen en Hendrik van Boutersem, Heren van Bergen op Zoom en Breda, het gors "de Finere" bedijken. Dit is min of meer het begin van het dorp Fijnaart. Door het binnendijkse uitmoeren onstonden onstabiele gronden. Bij de St. Elisabethsvloed van 1421 werd dan ook in een nacht alle menselijke arbeid aan de vorming van deze oorspronkelijke nederzetting teniet gedaan en spoelde weg.

Pas in 1548 ontstaat het huidige dorp Fijnaart, midden in de polder op het Vrouw Jacobsland, ook wel de Fijnaartse Polder genoemd.

Twee jaar later wordt hier een kerkje gebouwd, toegewijd aan de H. Jacobus de Meerdere, de patroonheilige van het dorp.

Op dezelfde plaats staat vanaf 1645 de N.H. Kerk. De huidige kerk is uit 1875. Na de reformatie kerkten de katholieken in Standdaarbuiten. In de Molenstraat aan de kant van het dorps huis komt in 1796 een eigen schuurkerk. De huidige R.K. kerk uit 1952 staat op de plaats van de kerk, die in 1845 werd gebouwd en in de laatste dagen van de W.O. II werd verwoest.

Rond het oudste R.K. kerkje is het dorp ontstaan, volgens het Flakkeese type, waarbij de kerk een zeer belangrijke plaats inneemt. Zij ligt in de as en op de kop van de Voorstraat (de hoofdstraat), op een eiland, waaromheen in carré-vorm bebouwing staat.

Aan de andere kant van de Voorstraat wordt in 1613 het eerste dorps huis (raadhuys) gebouwd. In 1950 wordt dit huis vervangen door het huidige gemeentehuis. In 1980 komt een uitbreiding tot stand.

Naast de Voorstraat liggen parallelle achterstraten. Dergelijke dorpen komen veel voor op de Zuid-Hollandse eilanden en in Zeeland. De buurgemeenten Willemstad, Dinteloord en Standdaarbuiten hebben dezelfde aanleg. Oostelijk van het dorps huis lag oorspronkelijk de natuurlijke Fijnaartse haven. Deze deelde de polder "De Oude Appelaar" in tweeën. Westelijk van de haven heette de polder Het Dorps gors en oostelijk De Schudde Borse. Nu wijst slechts de daar aanwezige sloot nog naar deze haven.

Negen andere polders worden ingedijkt, het zijn:

De nieuwe Fijnaartse Polder	(1558)
De Oude Heijningse Polder	(1583)
De Oude Appelaar	(1593)
Henriëtta of Boerengors	(1609, 1649)
Jufvrouwen Polder	(1615)
Elisabethpolder	(1648)
Beaumonts Polder	(1651)
Keense Polder	(1765)
Sabina-Henrica Polder	(1787)

Elke polder heeft een eigen- of gemene dijk samen met de naastgelegen polder. In de polders liggen minimaal twee radiale wegen, die min of meer loodrecht op elkaar staan. Aan de wegen liggen de typische lange percelen met aan de rand de ontwateringssloten.

Het dorp Heijningen in Oude Heijningse Polder is van 1611 tot 1810 een eigen zelfstandige gemeente geweest. Hiervoor behoorde het tot Ruijgenhil (Willemstad). Wel werden er veel zaken samen gedaan met Fijnaart: Zo gebruikte men het in Fijnaart gelegen dorps huis tezamen.

Het dorp is een typisch dijkdorp met lintbebouwing veelal aan een zijde van de dijk (dit was vroeger de zeezijde). De Oude Heijningse dijk is hiervan een goed voorbeeld. Tot een eigen woonkern kwam het pas na de watersnoodramp van 1953.

Bij deze ramp kwamen 76 mensen om het leven, dit was ongeveer 10% van de bevolking. Veel van de toen nog aanwezige 17e, 18e en 19e eeuwse bebouwing is verloren gegaan. Een uitgebreid nationaal- en internationaal hulpprogram leidde er onder andere toe dat het dijkdorp werd uitgebreid met houten huizen. Een aantal ervan is inmiddels versteend. De huizen staan onder meer in de Graaf Bernadottestraat en de Koning Hakonstraat.

Tot ca. 1955 lag ook hier een eigen haventje aan de Kraaiendijk. Het Schippershuis aan deze dijk met pakhuis wijst nog naar de beurtschipper. De buurtschappen Nieuwe Molen en Oude Molen, die mogelijk ontstaan zijn rond de molen, wijzen op een rijke molengeschiedenis. De belangrijkste was de "Nieuwe Molen", een stellingmolen uit 1725, de oudste van Noord-Brabant, eens de hoogste molen in Nederland. In 1971 werd dit unieke exemplaar afgebroken. Beide buurtschappen zijn lintbebouwde dijkdorpen.

Het buurtschap Zwingelspaan is ontstaan bij de samenkomst van drie polders en bevat lintbebouwing aan de dijk.

Ten behoeve van de waterhuishouding stond aan de Mooie Keene een waterwindmolen (1802-1893). Deze werd in 1891 vervangen door een stoomgemaal. Sinds 1958 zorgt een gemaal in de Tonnekreek voor een goede afwatering van de Polder de Oude Fijnaart.

De voormalige forten Sabina (binnen de gemeente Fijnaart-Heijningen) en De Hel (gemeente Willemstad) hebben in de vroege 19e eeuw een belangrijke rol gespeeld voor de uitbouw van de nederzettingen.

Op het einde van de 19e eeuw loopt er over het grondgebied van de gemeente een stoomtram van Steenberg naar Willemstad.

Het tramstation lag op de hoek van de Appelaarseweg met de Molenstraat. Deze lijn werd al voor de Tweede Wereldoorlog opgeheven.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

Het oudste authentieke kleine dorpswoonhuis in Fijnaart en Heijningen is het dijkhuis aan de Oude Heijningse dijk 54, genaamd "Het Huis van de Heeren der aanwassen onder Fijnaart c.a.". Het is plaatselijk beter bekend als "Fort Oranje" en opgericht in 1652. Vermoedelijk is het in de 18e eeuw verbouwd. In het huis ligt een achthoekige kamer, waarin jaarlijks op de laatste dinsdag in juni de jaarvergadering plaatsvindt van bovengenoemde heren, een uniek gebeuren (foto's 81 t/m 83).

Een ander eenvoudig dorpswoonhuis staat aan de Slobbegorsdijk 30. Mogelijk is dit nog 18e eeuws (foto 97). De 19e en vroeg 20e eeuwse panden tellen vaak drie of vier traveeën in de voorgevel. De oudste zijn te vinden aan de Kadedijk 25, 30, 32 en 44 t/m 50 (foto's 26, 27, 28 en 32), Molenstraat 11 (foto 61), Oude Heijningse dijk 5, 91 en 147-149 (foto's 78, 84 en 85), Tonsedijk 11 (foto 100), Voorstraat 22 (foto 11) en Wilhelminastraat 25 (foto 127).

De jongere exemplaren staan onder andere aan de Boerendijk 46 (foto 14), Kadedijk 40 en 126 (foto's 30 en 36), Kerkkring 16 (foto 43), Oude Heijningse dijk 227 (foto 86) en Wilhelminastraat 23 en 37 (foto's 126 en 132).

Deftige dorpswoonhuizen uit de tweede helft van de 19e eeuw met geprofileerde stuclijsten rond de muuropeningen zijn onder andere Kerkkring 4 (foto 42), Kadedijk 42 (foto 31) en Molenstraat 71 (foto 68). Een midden 19e eeuws dubbel woonhuis staat aan de Oude Molensedijk 69-71 (foto 92). Exemplaren uit de tweede helft van de 19e eeuw staan aan de Kadedijk 148-150 (foto 38) en in de Voorstraat 25-27 (foto 113). Een vroeg 20ste eeuws voorbeeld is Wilhelminastraat 43-45 (foto 137).

Aan de dijken staan overwegend "brede" huizen onder zadeldak en vanaf ca. 1890 een mansardedak, tussen tuitgevels. De nokrichting ligt bij deze huizen parallel aan de dijk.

De zogenaamde "diepe" huizen, hier ligt de korte gevel aan de straat, zijn vooral te vinden aan de Voorstraat en directe omgeving. De oudste "diepe" huizen staan aan de Voorstraat 32 en 35, mogelijk zijn ze nog 18e eeuw (foto's 117 en 144). Beide huizen hebben een zadeldak, het laatste heeft nog een schilddak aan de straat. Jammer genoeg hebben ze recentelijk een nieuwe voorgevel gekregen. De huizen Voorstraat 11 en 34 zijn uit de tweede helft van de 19e eeuw. Beide hebben ze een ingezwenkte lijstgevel aan de straat. Rond de eeuwwisseling en in het eerste kwart van de 20ste eeuw zijn enkele diepe huizen gebouwd, waarbij de voorgevels een rijke versiering kregen van segmentbogen, horizontale banden, aanzet- en of sluitstenen, siermetselwerk en dergelijke. Goede voorbeelden van deze huizen met een ingezwenkte lijstgevel staan aan de Kerkrin 3, Molenstraat 49 en 63 en Wilhelminastraat 19-21, 26, 39 en 41 (foto's resp. 41, 66, 67, 125, 128, 134 en 135).

Diepe huizen met fraai bewerkte kopgevels zijn Molenstraat 93 en 139 (foto's 72 en 77) en Voorstraat 26 en 37 (foto's 112 en 120). Voorbeelden van deze huizen met een wolfeind zijn Kadedijk 16 en Wilhelminastraat 35 (foto's 24 en 131). Diepe huizen met mansardedak zijn Kadedijk 38, Molenstraat 89 en Oude Molensedijk 14 (foto's 29, 71 en 88).

De grootste huizen staan in de Voorstraat 2, 30, 31 en 33. Het zijn alle 19e eeuwse panden mogelijk met oudere kern (foto's resp. 106, 115, 116 en 118). Het huis no. 2 uit 1880 dat geheel onderkelderd is en tegen de dijk is aangebouwd bevat echter 17e eeuwse ankers in de lange zijgevel. Mogelijk is het muurwerk ook uit die tijd. De andere drie huizen zijn rijksmonumenten.

In de gemeente treffen we twee villa's aan. Het voormalige burgemeestershuis uit 1902, met kasteelachtige kenmerken aan in de Voorstraat 16 (foto 109A) is van architect Ant. N. Bouvy (Amsterdam) en het koetshuis Voorstraat 18-20 is tot woonhuis verbouwd (foto 110). De villa "'t Hoekje" uit 1912 aan de Wilhelminastraat 42, oorspronkelijk gebouwd voor de landeigenaresse Wed. Maris heeft een châteletachtige bouwstijl (foto 136).

Rond de eeuwwisseling zijn de huizen Voorstraat 29 en Wilhelminastraat 47 gebouwd (foto's 114 en 138). Voorstraat 8 is een woonhuis uit ca. 1925 met geveldetails van de Nieuwe Zakelijkheid (foto 108).

Het belangrijkste voorbeeld van volkswoningbouw zijn de zeven dubbele tweelaags huizen aan de Koningin Julianastraat 10 t/m 36 uit het midden van deze eeuw (foto 45).

In verschillende straten in Fijnaart en Heijningen staan één- en tweelaags houten woonhuizen uit 1954. Deze huizen maken deel uit van giften na de watersnoodramp van 1953 van het Noorse en Zweedse Rode Kruis. Een aantal hiervan is in begin jaren tachtig versteend.

Ook is er een hofje van vier woonhuizen uit 1912 aan de Wilhelminastraat 54-60 gebouwd door de plaatselijke diaconie. De open hof aan de voorkant van de huizen is omgeven door een ligusterhaag. Opvallend is de merkwaardige ligging van het complex haaks op de straat (foto 139).

Boerderijen

In de gemeente zijn drie boerderij-typen te onderscheiden: het Westbrabantse type met een vrijstaand woonhuis; hetzelfde type maar dan met aangebouwd woonhuis en het kortgeveltype.

Het Westbrabantse type komt het meeste voor. Kenmerkend voor dit type is het royale deftige eenlaags woonhuis met een zadeldak tussen tuitgevels, soms een wolf- of schilddak en de jongste boerderijen met een mansardedak of een samengestelde dakvorm.

Vaak is de voorgevel vijf traveeën breed soms met enige versiering van klassieke bouwornamenten als consoles onder de goten, voluten bij de voordeur en dergelijke. Als de boer ook aan veeteelt deed, komt dit in de woonhuizen tot uiting door de grote kaaskelder met erboven de opkamer. Deze ruimten zijn aan de buitenkant van het huis direct zichtbaar. De laat 19e en vroeg 20ste eeuwse exemplaren hebben versieringen en segmentbogen, horizontale banden geprofileerde stuclijsten, kuiven en dergelijke.

In de meeste gevallen staat de voorgevel naar de weg of de dijk gekeerd.

De hoofdindeling van het huis ziet er als volgt uit: lange gang in het midden met links en rechts een kamer, hierachter aan de ene kant een keuken met kelder en opkamer en aan de andere kant van de gang een slaapkamer met de trap naar boven. Op de verdieping vermoedelijk oorspronkelijk een open graanzolder en in later tijd enige slaapkamers. Hierboven dan een vliering.

Belangrijk voor dit boerderijtype op de rijk kleigronden is natuurlijk de grote landbouwschuur, bij het gemengde bedrijf soms gecombineerd met een veestalling in een tweede schuur.

De schuren hebben alle een midden- of een zijlansdeel met grote deeldeuren waarboven vaak een ellips- of korfboog in siermetselwerk. De dakvorm kan een zadeldak of wolfdak zijn. Enkele hebben nog steeds een rieten bedekking. De wanden zijn van baksteen, vaak gecombineerd met gepotdekselde houten delen.

Op het erf staat verder vaak nog een stenen bakhuis al of niet gecombineerd met karnhuus of varkenshok. Ook staat er soms een tweede huis aangebouwd tegen het grote woonhuis, dit was dan voor de ouders of andere familieleden van de broer bedoeld.

De huidige hoeven kunnen in aanleg vaak nog dateren van pal na het ontstaan van de verschillende polders. Niet uitgesloten moet worden, dat belangrijke delen van het woonhuis en of gebinten van de schuren uit die tijd stammen. Bij veel oudere boerderijcomplexen is vaak een van de samenstellende onderdelen in latere tijd gedeeltelijk of geheel vernieuwd.

De oudste voorbeelden van dit type dateren uit de 17e eeuw.

Helse dijk 65, "Hoeve Mariëndreef" uit 1651 heeft een woonhuis uit 1767 (foto 94 en 95). Het woonhuis bevat een schilddak, met naast de gebruikelijke grote schuur, nog een stenen vrijstaand graanhuis of spijker onder schilddak (foto's 20,21).

18e Eeuwse voorbeelden zijn Kraaijendijk 8, waarvan het oorspronkelijke woonhuis nu wagenloods is. Bijzonder zijn de muurschilderingen en de gietijzeren spitsboogvensters in de gevels. In 1922 werd een nieuw woonhuis gebouwd (foto's 49, 50).

Kwartiersedijk 21, de hoeve "St. Jacques", heeft een schuur uit 1888 (foto's 58 en 145). Kraaijendijk 12 de Hoeve "Nooit Gedacht" is uit 1760 (foto's 51, 52). Zwingelspaansedijk 16 en 22 zijn beide hoeven uit 1798 (foto's 142, 143).

Kreekweg 1 hoeve "Zuylen" (foto 53) is uit 1794, het woonhuis uit 1924.

19e Eeuwse voorbeelden zijn: Blaaksedijk 9, met woongedeelte uit 1802-1960 en schuur uit 1926 (foto 7); Kwartiersedijk 3 met woonhuis uit 1871 (foto's 55, 56) en Appelaarseweg 28 met een woonhuis met mogelijk een oudere kern. Het uitwendige van de schuur is uit 1960. Aanwezig is een grote kaaskelder (foto 5).

Een goed voorbeeld van het Westbrabantse boerderijtype met een aangebouwd woonhuis is Tonsedijk 16 uit 1760. Het woongedeelte bevat een waardevol interieur en kaaskelder. Bovendien in de zijgevel een fraaie geschilderde zonnewijzer. Vrijstaand op het erf ligt een karn- of bakhuis (foto's 101-103). Het Westbrabantse boerderijtype kent vele varianten. "Catharinahoeve" aan de Kwartiersdijk 6 uit ca. 1910 is zo'n variant waarvan het woonhuis aan of op de dijk staat.

Tot het kortgeveltype behoren de boerderijen Wilhelminastraat 15 en 33. Beide kunnen nog 18e of 19e eeuws zijn. Opvallend zijn de grote deeldeuren in de kop van de boerderij. Mogelijk zijn de woongedeelten van jongeren datum en waren de bouwsels oorspronkelijk landbouwschuren als onderdeel van het bedrijfsgedeelte van een Westbrabantse boerderij, waarvan het oorspronkelijke woonhuis al lange tijd is verdwenen (foto's 124 en 130).

Oude Heijningsdijk 30 is ook een kortgevelboerderij: een "meestof" uit 1792. Vermoedelijk was het middelste raam in de kopgevel oorspronkelijk de hoofdingang (foto 79).

Kerkelijke gebouwen en objecten

In Fijnaart en Heijningen staan drie kerken. De oudste is de Nederlands Hervormde kerk aan de Kerkring 1 uit 1875 van architect C. Blansjaar. De kerk heeft een T-vormige plattegrond zonder pilaren met gestucte, gebogen plafonds. In de kerk enige waardevolle interieuronderdelen onder andere een preekstoel uit 1674 en het orgel.

Rondom de kerk, die op een eiland ligt, het oorspronkelijke kerkhof dat niet meer als zodanig gebruikt wordt. Wel bevinden zich hierop nog drie 19e eeuwse grafstenen (foto's 39, 40).

Aan de Wilhelminastraat 64 staat de Gereformeerde kerk uit 1888 met een uitbreiding van 1950. Het is een zaalkerk met een houten tongewelf (foto 140).

Aan de Molenstraat 26 staat de neo-romaanse Rooms Katholieke kerk H. Jacobus in basiliekstijl uit 1952 van architect Hurks. De kerk is drie-beukig en telt zeven traveeën. Een gedeelte van de inventaris is nog uit de oude kerk, onder meer diverse houten heiligenbeelden (foto's 63, 63A). Achter de kerk het kerkhof, met onder andere een gemetseld oorlogsmonument met terracotta piëta (foto 64). Naast de kerk een pastorie in eclectische stijl uit 1846 met rijke stuc-decoraties (foto 62).

Aan de Wilhelminastraat ligt de protestantse begraafplaats met onder andere twee hardstenen monumenten: een oorlogsmonument en een monument ter herdenking van de slachtoffers van de watersnoodramp uit 1953.

Industriële en waterstaatkundige gebouwen en objecten

De oudste objecten zijn de sluizen. Restanten van de sluis in de Mooie Keene aan de Blaakdijk kunnen nog uit 1760 dateren (foto 11).

Uit 1828 zijn de Dintelsas sluizen in bak- en hardsteen met fraaie deuren en een rolbrug. Hiernaast ligt het sterk vernieuwde sluisencomplex "Manderssluis".

In de gemeente liggen diverse duikers. Een restant van een 19e eeuwse ligt in de Kreekweg. Aan de Markweg Zuid ligt een bakstenen afsluitbare duiker uit het einde van de 19e eeuw (foto's 164 en 165).

Aan de Postbaan over de Dintel ligt een nog handbediende geklonken draaibrug "De Prinslandse Brug" uit 1905. Het bijbehorende brugwachtershuis is uit 1930 (foto's 167-168).

In dezelfde straat ligt een 19e eeuwse keerbeer met schutbalken in de Sabina-Henrica binnendijk (foto 169).

Van de stellingkorenmolen aan de Oude Molensedijk 16 uit 1846 staat slechts nog de romp. Ernaast staat het molenhuis uit 1897 (foto's 89, 90).

Een voormalige melkfabriek uit 1903 en 1911, nu maalderij ligt aan de Molenstraat 137-141. No. 139 was het bijbehorende woonhuis. Fraai zijn de bekroonde kopgevels aan de dijk (foto's 76, 77).

Een klompenmakershuis staat aan de Oude Molensedijk 24 (foto 91).

Een voormalige meekrapstoof uit 1792 is Oude Heijningsdijk 30 (foto 79).

Vermeldingswaardig is verder het 19e eeuwse beurtschippershuis aan de Kraaijendijk 37 (foto 178).

Militaire objecten

Het voormalige fort Sabina uit 1811 is het belangrijkste militaire object. Het is gebouwd volgens het zogenaamde Tourmodel.

Bij het fort behoren een poortgebouw, een artillerieloods uit 1868, diverse bomvrije opslag- en verblijfplaatsen uit 1880-83 voor manschappen. Bij het fort hoort een innundatie sluis uit 1885. Buiten het fort ligt een mortierbotenloods (foto's 144 t/m 160).

Artefacten

Op de kop van de Voorstraat aan de kant van de Kerkring liggen twee ronde 19e eeuwse stenen met opschrift. De een is een molensteen en de ander een doolsteen voor het maken van karrewielen (foto's 121, 122).

Naast het huis Oude Heijningsdijk 227, voor de voormalige smederij ligt eveneens een 19e eeuwse doolsteen.

Aan de Maltaweg een hardstenen grenssteen uit 1802 (foto 163).

Op de Hoge Heijningsdijk het watersnoodmonument uit 1954, een sculptuur in franse kalksteen (foto 161).

Openbare gebouwen

Het gemeentehuis aan de Molenstraat 2 uit 1950 is gebouwd in historische stijl (foto 59).

Een voormalige tweeklassige lagere school uit 1901 ligt aan de Tonsedijk 5 (foto 99) is eveneens vermeldenswaardig.

Groenelementen

Opvallend is de schaarse beplanting van dijken en wegen in de gemeente.

Erfbeplanting bij de boerderijen blijft beperkt tot tuinaanleg, windsingels en boomgaarden. Incidenteel staat er bij het huis een snoeilinde en dergelijke.